

**The Military and Political Conflicts of the Seljuks of Anatolia with
the Armenian Government of Cilicia and its Reflection in the
Bilingual Coins of the King Hethum I**

Jamal Pirehmard Shotorban¹

The Armenian government of Cilicia (473-776 AH/1080-1375AD) was one of the most important governments located in the south and southeast of the Anatolian peninsula during the 5th to 8th centuries AH/11th to 14th AD. This government was established by Armenian immigrants who fled to Cilicia after the collapse of the Bagratid kingdom of Great Armenia (436 AH/1045 AD) by the Byzantines and the subsequent attacks of Turkomans and Seljuks. One of the most interesting chapters in the history of this government is its relations with the Seljuks of Anatolia and the minting of Armenian and Arabic bilingual coins in the names of two Seljuk sultans in the first half of the 7th AH/13th AD century. Now the question is, what causes or motives caused the leaders of the Kingdom of Cilicia to do such a thing? Was the minting of such coins in the first half of the 7th AH/13th AD century the result of a series of wide-ranging conflicts in the previous years? In the present study, an attempt has been made to answer the question by using the qualitative research method, adopting an analytical-

¹ PhD student of history, University of Tehran. Tehran, Iran. jamal.pirehmard@ut.ac.ir

Date received: 4/3/2024, Date of acceptance: 10/6/2024

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

descriptive approach and rereading the narratives of the Persian and Armenian chronicles. What is obtained from the examination of historical narratives indicates the extensive political and military conflicts between the Seljuks of Anatolia and the Armenians of Cilicia, the outcome of which was reflected in the bilingual coins of the Kingdom of Cilicia during the reign of Hethum I.

Keywords: Armenian Government of Cilicia, Seljuks of Anatolia, Anatolian Peninsula, Bilingual Coins, Hethum I.

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی با حکومت ارمنی کیلیکیه در مسکوکات دوزبانه هتوم یکم ارمنی

جمال پیره‌مرد شتربان^۱

چکیده

حکومت ارمنی کیلیکیه (۴۷۳-۷۷۶ق/۱۰۸۰-۱۳۷۵م) یکی از مهم‌ترین حکومت‌های واقع در نواحی جنوب و جنوب شرقی شبه‌جزیره آناتولی در سده‌های پنجم تا هشتم هجری/یازدهم تا چهاردهم میلادی بود. این حکومت با تلاش‌های ارمنیان مهاجری پدید آمد که پس از فروپاشی پادشاهی دودمان باگراتیان ارمنستان بزرگ (۴۳۶ق/۱۰۴۵م) به دست رومیان و حمله‌های متعاقب ترکمانان و سلجوقیان، به کیلیکیه گریخته بودند. یکی از جالب‌ترین فصول تاریخ این حکومت، مناسبات آن با دودمان سلجوقیان آناتولی و ضرب مسکوکات دوزبانه ارمنی و عربی به نام دو تن از سلاطین سلجوقی در نیمه نخست سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی است. حال پرسش اینجاست که چه علل یا انگیزه‌هایی سبب شدند تا سردمداران پادشاهی

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران. jamal.pirehward@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱

کیلیکیه به چنین امری اقدام کنند؟ آیا ضرب چنین مسکوکاتی در نیمه نخست سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی، برآیند سلسله‌ای از منازعات دامنه‌دار در سال‌های پیشین بود؟ در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با بهره‌گیری از روش پژوهش کیفی، اتخاذ رویکردی تحلیلی-توصیفی و بازخوانی گزارش‌های تواریخ پارس و ارمنی، به پرسش مزبور پاسخ داده شود. آنچه از بررسی گزارش‌های تاریخی حاصل می‌شود، نشانگر درگیری‌های سیاسی و نظامی دامنه‌داری میان سلجوقیان آناتولی و ارمنیان کیلیکیه است که برآیند آن در مسکوکات دوزبانه پادشاهی کیلیکیه در عهد فرمانروایی هتوم یکم بازتاب یافت.

کلمات کلیدی: حکومت ارمنی کیلیکیه، سلجوقیان آناتولی، شبه‌جزیره آناتولی، مسکوکات دوزبانه، هتوم یکم.

۱. مقدمه

حکومت ارمنی کیلیکیه در نیمه دوم سده پنجم هجری/یازدهم میلادی و از دل جامعه ارمنیان مهاجری شکل گرفت که پس از فروپاشی پادشاهی دودمان باگراتیان ارمنستان بزرگ (۴۳۶ق/۱۰۴۵م) به دست سردمداران روم شرقی و ظهور ترکمانان و سلجوقیان در مناطق آناتولی شرقی، ناگزیر از مهاجرت به نواحی پیرامونی مانند دیار کیلیکیه در جنوب آناتولی شده بودند. مورخان، روین یکم (حک: ۴۷۳-۴۸۸ق/۱۰۸۰-۱۰۹۵م) را بانی حکومت ارمنی کیلیکیه دانسته‌اند (Vahram of Edessa, 1831: 27). پس از روین یکم، حکومت ارمنی کیلیکیه فراز و نشیب‌های بسیاری را در عرصه‌های سیاسی و نظامی تجربه کرد و به سبب قرارگیری منطقه کیلیکیه در گذرگاه ارتباطی سرزمین‌های شام، آناتولی، بین‌النهرین شمالی و مدیترانه، ناگزیر از برقراری مناسبات با همسایگان خود شد. رومیان، صلیبیان فرنگی،

دودمان‌های مسلمان نواحی شام و آناتولی، مغولان/ایلخانیان ایران و ممالیک مصر و شام از مهم‌ترین همسایگان ارمنستان کیلیکیه در طول سه سده عمر این حکومت بودند. همچنین خاندان‌های ارمنی و فرنگی تبارِ گوناگونی در کیلیکیه قدرت گرفتند و به سبب روابط نزدیک ارمنیان منطقه با صلیبیان، آداب و سنت‌های اروپای لاتینی در کیلیکیه گسترش یافت. نمودِ بارز این تأثیرپذیری را می‌توان در رواج القاب فرنگی، نفوذ مذهب کاتولیک و ارتقای جایگاه حکومت کیلیکیه از مقام «شاهزاده/بارون‌نشین» به «پادشاهی» در عهد فرمانروایی لُون دوم^۲ (حک: ۵۸۳-۶۱۶ق/۱۲۱۹-۱۱۸۷م) مشاهده کرد (Sparapet, 1956: 208). تاریخ‌نگاران و نویسندگان ارمنی و اروپایی، گاه لفظ «ارمنستان صغیر»^۳ را برای نامیدن این حکومت به کار برده‌اند و همین عنوان به شیوه‌های مختلف به آثار پژوهشی نوین نیز راه یافته است.

قدرت‌گیری ارمنیان در کیلیکیه کمابیش همزمان با برآمدن دودمان سلجوقیان در آناتولی بود. سلجوقیان آناتولی (۴۷۰-۷۰۷ق/۱۰۷۷-۱۳۰۷م) که از تبار سلیمان بن قُتلمش سلجوقی بودند، به تدریج حوزه نفوذی برای خود در دیار «روم/آناتولی» ایجاد کردند و در اندک زمانی به مهم‌ترین سلسله حکومتگر مسلمان در منطقه مبدل گشتند. نزدیکی دو حکومت سلجوقیان آناتولی و ارمنستان کیلیکیه به یکدیگر، بی‌گمان سبب شکل‌گیری مناسبات دوطرفه‌ای میان دو قلمرو شد، اما به علت کمبود منابع و فقدان گزارش‌های تاریخی معتبر، سرگذشت روابط اولیه این دو حکومت در بوتۀ ابهام قرار دارد. با این حال، از سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی به بعد و با نگارش وقایع‌نامه‌هایی به زبان‌های پارسی و ارمنی، حجم اطلاعات موجود درباره مناسبات این دو حکومت همجوار افزایش یافت. سَوای متون مکتوب، مسکوکات برجای‌مانده از این دو قلمرو نیز گوشه‌های تاریکی از سرگذشت مناسبات دو طرف را روشن می‌سازند. نکته شگرف در باب مراودات سلجوقیان آناتولی با ارمنیان کیلیکیه، ضرب

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیانِ آناتولی... ۱۵۰

مسکوکاتی دوزبانه به خطوط ارمنی و عربی از سوی سردمداران کیلیکیه در عهد فرمانروایی هتوم یکم^۴ (حک: ۶۲۳-۶۶۹ق/۱۲۲۶-۱۲۷۰م) است. در یک طرف این مسکوکات، نام و القاب پادشاه کیلیکیه به خط ارمنی و در طرف دیگر آن‌ها، نام و القاب دو تن از سلاطین سلجوقی آناتولی به خط عربی درج شده است. حال پرسش اینجاست که علت ضرب این مسکوکات چه بود؟ چرا فرمانروایان کیلیکیه مسکوکاتی ضرب کردند که در یک سوی آن‌ها نام و القاب سلطان سلجوقی ذکر می‌شد؟ آیا سلسله‌ای از منازعات و درگیری‌های سیاسی و نظامی باعث ضرب چنین مسکوکاتی شده بود؟ در این پژوهش تلاش شده است تا با بازخوانی متون تاریخی پارسی و ارمنی و تطبیق گزارش‌های آن‌ها با اطلاعات مسکوکات دوزبانه هتوم یکم، به پرسش‌های فوق پاسخ داده شود.

در باب مسکوکات حکومت ارمنی کیلیکیه به‌طور عام و مسکوکات دوزبانه هتوم یکم به‌طور خاص، «پاول زاره بدوکیان» بیش از هر پژوهشگر دیگری تحقیق و کاوش کرده است و گزارف نیست اگر بگوییم که بیشتر تک‌نگاشت‌های جدیدی که اطلاعاتی درباره مسکوکات ارمنستان صغیر ارائه کرده‌اند، کمابیش به یافته‌های بدوکیان متکی هستند و نوشتار حاضر نیز از این قاعده مستثنی نیست. بدوکیان در بخشی از کتاب *نظام سکه‌زنی ارمنستان کیلیکیه* و نیز در مقالات خود راجع به مسکوکات دوزبانه هتوم یکم، درباره ویژگی‌های باستان‌شناختی و سکه‌شناختی این مسکوکات سخن رانده است.^۵ سوای مسکوکات، بایستی از تحقیقات مربوط به مناسبات سلجوقیان آناتولی با ارمنیان کیلیکیه نیز یاد کرد. «سارا نور ییلدیز» در مقاله‌ای که به موضوع رقابت‌های میان ارمنیان کیلیکیه، سلجوقیان و صلیبیان لاتینی و بازتاب آن در تاریخ‌نگاری جدید ترکیه اختصاص داده است، اشاراتی به مناسبات و منازعات سلجوقیان آناتولی با ارمنیان دارد؛ هرچند تأکید عمده وی در مقاله یادشده، بازسازی روایات تاریخی

در آثار پژوهشی نوین است.^۶ «رستم شکوراف» نیز در مقاله «سیمای ارمنستان کیلیکیه در منابع مسلمانان آناتولی» با رویکردی توصیفی، به تفصیل دربارهٔ واژه‌ها، القاب و اصطلاح‌هایی که نویسندگان متقدم مسلمان به هنگام یادکرد از ارمنیان کیلیکیه به کار می‌بردند، بحث کرده است.^۷ آثار پژوهشی دیگری نیز به زبان‌های انگلیسی، ترکی استانبولی، ارمنی نو و پارسی دربارهٔ سرگذشت حکومت ارمنی کیلیکیه و سلجوقیان آناتولی نوشته شده‌اند که هر یک به نوبهٔ خود می‌توانند در فهم برخی از جنبه‌های مناسبات دو حکومت مفید باشند. آنچه پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به آن است، شناخت پیشینه و ابعاد منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی با حکومت ارمنی کیلیکیه تا اوایل سدهٔ هفتم هجری/سیزدهم میلادی از طریق بازخوانی متون کهن پارسی و ارمنی و بازتاب پیامدهای این منازعات در مسکوکات دوزبانهٔ هتوم یکم است.

۲. پیشینهٔ مناسبات سیاسی و منازعات نظامی سلجوقیان آناتولی با حکومت ارمنی کیلیکیه تا اوایل سدهٔ هفتم هجری/سیزدهم میلادی

تاریخ قدرت‌گیری سلجوقیان در آناتولی کمابیش با تأسیس حکومت ارمنی کیلیکیه به دست روبن یکم در مناطق کوهستانی توروس همراه است. گویا به علت نزدیکی جغرافیایی و همجواری قلمروهای سیاسی، این دو حکومت از آغاز وارد مناسبات سیاسی با یکدیگر شدند؛ چنان‌که وجود برخی اشارات پراکنده در منابع راجع به حمله‌های ترکمانان به کیلیکیه می‌تواند شاهدی بر روابط خصمانهٔ دو طرف باشد. با این حال، قدیمی‌ترین روایات موجود دربارهٔ مناسبات سلجوقیان آناتولی با ارمنیان کیلیکیه به سال‌های میانی سدهٔ ششم هجری/دوازدهم میلادی بازمی‌گردد. بنا بر گزارش واهرام اورهایتسی (39-38: 1831)، پس از آن که توروس

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۵۲

دوم (حک: ۵۳۸-۵۶۴ق/۱۱۴۴-۱۱۶۹م)،^۸ شاهزاده ارمنی کیلیکیه از تبار روبن یکم، از بند رومیان گریخت و بار دیگر فرمانروایی دودمانش را در کیلیکیه احیا کرد، با تهدید رومیان و سلجوقیان مواجه شد؛ چنان‌که سلطان قلیج ارسلان دوم (حک: ۵۵۱-۵۸۸ق/۱۱۵۶-۱۱۹۲م) به تحریک امپراتور وقت بیزانس به عین‌زربه در کیلیکیه حمله بُرد، اما موفق به تسخیر آن نشد و به قونیه بازگشت. در گزارش اورهایتسی از عهدنامهٔ قبلی میان توروس دوم و سلطان سلجوقی نیز سخن رفته است. با وجود این، روایت اورهایتسی تا اندازه‌ای مشکوک می‌نماید؛ زیرا در روایت او، واقعهٔ شکست سلطان سلجوقی با علل ماورایی گره خورده است. به گفتهٔ اورهایتسی، مانند ماجرای موسی و مصریان، هجوم انبوهی از مگس‌ها و زنبورها به لشکرگاه سلطان، وی را در تصرف عین‌زربه ناکام گذاشت. این روایت به شیوه‌های گوناگون از سوی مورخان چون ابن‌عبری و سمباد سپاراپت ارمنی (Bar Hebraeus, 1932: 1/281; Sparapet, 1956: 172-174) نیز بیان شده است؛ هرچند در گزارش‌های ابن‌عبری و سپاراپت، سلطانی که به تحریک امپراتور بیزانس به کیلیکیه حمله برد، رکن‌الدین مسعود یکم سلجوقی (حک: ۵۱۰-۵۵۱ق/۱۱۱۶-۱۱۵۶م) است، نه قلیج ارسلان دوم. چنین می‌نماید که پژوهشگران متأخر به هنگام وصف واقعهٔ فوق، بیشتر بر نوشتارهای ابن‌عبری و سپاراپت اعتماد کرده و از نقل روایت واهرام اورهایتسی چشم‌پوشی کرده‌اند.^۹

همچنین بر پایهٔ گزارش نرسسیان (Nersessian) (1969: 649)، سلجوقیان آناتولی در سال ۱۲۰۱م/۵۹۷-۵۹۸ق به قلمرو حکومت ارمنی کیلیکیه حمله بردند. در این سال، سلطان رکن‌الدین سلیمان دوم سلجوقی (حک: ۶۰۰-۵۹۲ق/۱۱۹۶-۱۲۰۴م) بنا بر درخواست بوهوموند چهارم، شاهزادهٔ فرنگی انطاکیه، به کیلیکیه لشکر کشید، اما در این پیکار موفقیت چندانی به دست نیاورد. متأسفانه نرسسیان منبع خاصی برای گزارشش ذکر نمی‌کند. رانسیمان

(1954: 3/101) نیز از یورش‌های دوگانه سلجوقیان آناتولی به کیلیکیه در سال‌های ۱۱۹۳ و ۱۲۰۱م یاد کرده و یادآور شده است که سلجوقیان در این لشکرکشی‌ها پشتیبان انطاکیه در برابر لوون دوم (حک: ۵۸۳-۶۱۶ق / ۱۲۱۹-۱۱۸۷م) بودند. در تواریخ ارمنی و اسلامی، از جمله تاریخ‌نامه سمرقند، *الکامل* ابن‌اثیر و *الأوامر العلامیه* ابن‌بی‌بی، تنها از لشکرکشی سلیمان دوم سلجوقی به ارمنستان بزرگ (در شرق آناتولی) و گرجستان در سال‌های ۵۹۷-۵۹۸ق/۱۲۰۱م سخن رفته است و روایتی در این منابع راجع به لشکرکشی سلجوقیان به قلمرو کیلیکیه در این سال‌ها دیده نمی‌شود (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۶۹/۱۲؛ ابن‌بی‌بی، ۱۳۹۰: ۶۷-۷۰-۷۴؛ همو، ۱۹۰۲: ۲۱-۲۳؛ Sparapet, 1956: 212). البته با توجه به روابط کمابیش دوستانه سلجوقیان آناتولی با شاهزاده‌نشین انطاکیه در این برهه، گمان وقوع چنین تهاجماتی از سوی سلجوقیان دور از ذهن نیست؛ به‌ویژه اگر در نظر داشت که شاهزادگان انطاکیه برای کاستن فشار لوون دوم و ارمنیان کیلیکیه به مرزهای شمالی خود، پیوسته به تحریک قدرت‌های همسایه به‌ویژه سلجوقیان علیه ارمنیان می‌پرداختند.

بنا بر روایت ابن‌بی‌بی (۱۳۹۰: ۴۰-۴۱؛ همو، ۱۹۰۲: ۹)، غیاث‌الدین کیخسرو یکم سلجوقی (حک: ۵۹۲-۵۸۸ و ۶۰۱-۶۰۷ق/۱۱۹۲-۱۱۹۶ و ۱۲۰۴-۱۲۱۰م) پس از اولین دوره فرمانروایی خویش (سال‌های ۵۸۸-۵۹۲ق/۱۱۹۲-۱۱۹۶م) و در پی شکست از برادرش سلیمان دوم، برای مدتی در آناتولی سرگردان بود. وی پس از اطلاع از غلبه برادرش بر قونیه، راهی سرحدات جنوبی شد و پس از چندی، وارد «ممالک ارمن کی در آن زمان از آن نیفون [لیفون] تکفور بود» گشت. هنگامی که لیفون (لوون دوم) از وصول کیخسرو یکم آگاهی یافت، به استقبال وی شتافت و چون چتر سلطنتی کیخسرو را دید، پیاده گشت و به اعزاز و اکرام سلطان پرداخت. پس از این رویداد، سلطان سلجوقی یک ماه در کیلیکیه اقامت داشت

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۵۴

و سپس عازم آبلستان/ابلستان/البتستان در شمال شد. با این که در این روایت، اطلاعات مفصلی درباره چگونگی حضور کیخسرو یکم در کیلیکیه ارائه نمی‌شود، اما از فحوای سخن نویسنده چنین برمی‌آید که از پیش مناسبات دوستانه‌ای میان دو خاندان یا دو فرمانروا برقرار بوده است. به‌رغم وجود چنین روابط دوستانه‌ای، احتمالاً از همان روزگار سلطنت کیخسرو یکم، به‌ویژه در دوره دوم سلطنت وی (سال‌های ۶۰۱-۶۰۷ ق/۱۲۰۴-۱۲۱۰م)، تنش‌هایی میان دو حکومت پدید آمد. با این که اطلاعات اندک و پراکنده‌ای درباره منازعات میان سلجوقیان آناتولی و ارمنستان صغیر در دوره کیخسرو یکم در دست است، اما همین آگاهی‌های اندک بیانگر نوعی بحران در روابط دو حکومت هستند. نجم‌الدین راوندی (۱۳۸۶: ۶۳) در خاتمه راحه‌الصدور و آیه‌السرور، ضمن مدح کیخسرو یکم، چنین می‌نویسد:

«چه او [کیخسرو یکم] را بحمد الله تعالی بهار دولتست و اول جهان‌ستانی و عنفوان کامرانی و مطلع شباب عز و دولت، و فتح ارمن و منکوب کردن لیفون لعین خذله الله و لعنه و دمّر علیه و اخزاه و حصار داذن وی و ستدن قلعه‌ها و ولایات او با دیگر بلاد اسلام ضم کردن مقدور هیچ پادشاه مسلمان نبوده است و اگر چند روزی او را خلاص داد، در آن تعبیه‌ای است فَمَهَّلِ الْكَافِرِينَ اُمَهُلَهُمْ رُوَيْدًا تا خزاین بنگارذ و دفاین برآرد و به دوّم نوبت به مسلمانان سپارد».

راوندی در ادامه گزارشش، یادآور می‌شود که غلبه کیخسرو یکم بر لوون دوم، چنان فتح شگرفی در جهان اسلام بود که مسلمانان پیوسته او را به دعا و نماز شب مدد می‌کردند تا بتواند تمامی بلاد کافران و دژهای ایشان را تسخیر کند (همان، ص ۶۴). وی در ادامه همین گفتار، چنین عبارتی را بیان کرده است:

«لیفون لعین خود چه سگ است، آن خصم خود کیست و او خود چیست؟ شمشیر شاه به چنان خون دست نیالاید و مبالات ننماید».

با ارزیابی این گفتار راوندی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در نخستین سال‌های سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی، نزاعی میان کیخسرو یکم و لوون دوم رخ داده و سپس به انعقاد قرارداد صلح یا آتش‌بس میان طرفین ختم شده بود؛ زیرا نویسنده به صورت تلویحی، «اخلاص» موقتی لوون را تدبیر زیرکانه سلطان قلمداد می‌کند تا از این طریق بتواند بر خزاین و دفاینی که وی گردآوری می‌کرد، بار دیگر دست یابد. در بند دوم نیز نویسنده خودداری کیخسرو یکم از جنگ با لوون دوم را ناشی از جایگاه پایین و بی‌ارزش وی در برابر سلطان سلجوقی دانسته است، تو گویی شایسته سلطان و الامقام سلجوقی نبود که شمشیر خویش را به خون چنان حریف بی‌ارزشی آلوده سازد! البته این سخنان و ستایش‌ها آشکارا صیغه جانب‌دارانه دارند و از سوی مورخی ایراد می‌شوند که کتاب خویش را برای تقدیم به همان سلطان سلجوقی نوشته بود. می‌توان چنین پنداشت که در صورت وقوع چنین جنگی میان سلجوقیان و ارمنیان، احتمالاً مصلحتی سبب انعقاد عهدنامه صلح یا آتش‌بس میان طرفین شده بود و راوندی این توافق را به تدبیر سلطان و طرح‌های وی برای غلبه دوباره بر پادشاهی ارمنی کیلیکیه نسبت داده است.

درباره این پیکار و منازعات سلطان کیخسرو یکم سلجوقی با حکومت ارمنی کیلیکیه در منابع مسلمانان و ارمنیان گزارش‌های چندانی دیده نمی‌شود؛ تنها آقسرائی (۱۳۶۲: ۳۲) یک سده بعد در بخش‌های آغازین کتاب *مُسامَرَه الأخبار و مُسایَرَه الأخیار*، با عباراتی کوتاه، از فتح ایالت «قَرامان»^۲ از ارمنیان به دست کیخسرو یکم سخن گفته و چنین نوشته است:

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۵۶

«کار سلطان غیاث‌الدین و مملکت او بسطت گرفت و آنطالیه و لاذیق بگشود و از ارمنستان ولایت قرامان بگرفت».

نرسسیان (649-650: 1969) نیز از هم‌پیمانی کیخسرو یکم با الملک الظاهر (حک: ۵۸۲-۶۱۳ ق/ ۱۲۱۶-۱۱۸۶م)، امیر ایوبی حلب، در سال‌های ۱۲۰۸-۱۲۰۹م و حمله مشترک ایشان به قلمرو ارمنستان صغیر سخن گفته است؛ حمله‌ای که پیامد آن گشودن دژ «پرتوس» (Nersessian) به دست هم‌پیمانان مسلمان بود. هرچند خود نرسسیان نیز اذعان دارد که این تهاجم تأثیر چندانی بر اقتدار حکومت ارمنی کیلیکیه نداشت (بواس نیز این گزارش را تکرار کرده است. ر.ک: Boase, 1978: 22). با جمع‌بندی گزارش‌های راوندی و آقسرابی و دیدگاه‌های نرسسیان، این نتیجه حاصل می‌شود که نخستین رویارویی‌های جدی سلجوقیان آناتولی با حکومت ارمنی کیلیکیه در روزگار فرمانروایی کیخسرو یکم رخ دادند و پیامد آن‌ها نیز فتح ایالت قرامان از ارمنیان به دست سلجوقیان بود. به سبب آن که درباره این جنگ‌ها اطلاعات اندکی در منابع ارمنی و سایر تواریخ اسلامی دیده می‌شود، بایستی درباره درستی آن‌ها با دیده احتیاط نگریست و یادآور شد که گزارش‌های مزبور عمدتاً از فحوای تواریخ سلسله‌ای خاندان سلجوقیان به دست می‌آیند.^{۱۳}

۳. منازعات سیاسی-نظامی سلجوقیان با حکومت ارمنی کیلیکیه در عهد سلطنت عزالدین

کیکاوس یکم (حک: ۶۰۷-۶۱۶ ق/ ۱۲۱۰-۱۲۱۹م)

به‌رغم منازعات آغازین عهد کیخسرو یکم، رویارویی‌های جدی میان سلجوقیان آناتولی و حکومت ارمنی کیلیکیه در روزگار فرمانروایی عزالدین کیکاووس یکم (حک: ۶۰۷-۶۱۶ق/۱۲۱۰-۱۲۱۹م) و علاءالدین کیقباد یکم (حک: ۶۱۶-۶۳۴ق/۱۲۱۹-۱۲۳۷م) رخ دادند. این جنگ‌ها که با موفقیت نسبی سلجوقیان همراه بودند، اقتدار آنان را در صفحات جنوبی و جنوب شرقی آناتولی گسترش داده و عملاً سردمداران کیلیکیه را در تنگنای سختی قرار دادند. بنا بر گزارش ابن‌بی‌بی (۱۳۹۰: ۱۱۳؛ همو، ۱۹۰۲: ۴۰)، پس از درگذشت نابه‌هنگام کیخسرو یکم در سال ۶۰۷ق/۱۲۱۰م، میان دو فرزند وی، یعنی عزالدین کیکاووس و علاءالدین کیقباد، نزاع درگرفت و کیقباد که در اندیشه جانشینی پدرش بود، لشکری گرد آورد و ضمن اتحاد با مُغیث‌الدین طغرلشاه، برادر کیخسرو یکم و حاکم ارزروم، و لوون دوم، فرمانروای ارمنستان صغیر، راهی قیصریه، اقامتگاه کیکاووس، شد و حتی به پادشاه کیلیکیه قول داد که در صورت پیروزی، قیصریه را به او واگذار کند. این اتحاد سست که در آغاز بسیار امیدوارکننده بود، چندی بعد با تدبیر جلال‌الدین قیصر، حاکم و شحنة قیصریه، از هم پاشید. جلال‌الدین قیصر بنا بر «حکم صداقتی» که میان وی و لوون دوم جاری بود، شبانه به خیل‌خانه او شتافت و با اعطای دستارچه‌ای به ارزش دوازده هزار دینار و طرح این استدلال که از جنگ داخلی شاهزادگان سلجوقی، فرمانروای ارمنیان طرفی نخواهد بست، او را راضی به مراجعت کرد (همان، ۱۳۹۰: ۱۱۵؛ همو، ۱۹۰۲: ۴۲). البته جلال‌الدین قیصر تأکید کرد که در صورت تثبیت سلطنت کیکاووس یکم، وی شخصاً متعهد خواهد شد که «دوازده هزار مدّ غله به مدد ذخایر به قلاع ارمن فرستد و سلطان عهد کند که در مدّت سلطنتش به هیچ وجه مضرت به ملک تکور نرساند ما دام که تکور به عهد وفا نماید و دوستی بر تجدّد ایام استحکام پذیرد» (همان، ۱۳۹۰: ۱۱۵؛ همو، ۱۹۰۲: ۴۳).^۴ این تدبیر مؤثر افتاد و چندی بعد

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیانِ آناتولی... ۱۵۸

با پدید آمدن اختلاف میان کیقباد و مغیث‌الدین طغرلشاه، اتحاد ایشان از هم پاشید و سلطنت سلجوقیان آناتولی بر کیکاووس یکم مسجّل شد (آقسرایبی، ۱۳۶۲: ۳۳). پس از این رویدادها، سلطان جدید سلجوقیان آناتولی قاصدانی نزد لوون فرستاد و استقرار سلطنت خویش را به وی اعلام داشت و لوون نیز با ارسال هدایایی، جلوس وی را تبریک گفت (ابن‌بی‌بی، ۱۳۹۰: ۱۱۷-۱۱۸؛ همو، ۱۹۰۲: ۴۴).

دوستی و اتحاد ظاهری کیکاووس یکم و لوون دوم چندان اساس و بنیادی نداشت و چنین می‌نماید که سلطان سلجوقی آناتولی در پی فرصتی برای انتقام‌گیری و دفع هم‌پیمان پیشین برادرش بود. این فرصت در سال ۶۱۲ق/۱۲۱۶م برای سلطان فراهم شد. به گزارش ابن‌بی‌بی (۱۳۹۰: ۱۶۱-۱۶۰؛ همو، ۱۹۰۲: ۶۰-۶۱)، کیکاووس یکم پس از فتح «سینوپ» و هنگامی که در قیصریه اقامت داشت، از طریق «محصلان خراج سیس» آگاهی یافت که «لیفون تکور» پای از دایره فرمان‌برداری بیرون نهاده و راه خودسری پیش گرفته است. همین موضوع سبب خشم سلطان و امرای وی گشت و آنان تصمیم گرفتند تا در بهار آینده، برای گوشمالی و تأدیب لوون دوم به سوی سیس، تختگاه پادشاهی کیلیکیه، حرکت کنند. این لشکرکشی که با فتح دژهای «جَنجین/خَنجین»^۵ و «کانجین»، شکست نیروهای ارمنی و اسارت «گندصطلب و بارون اوشین و نوشین» همراه بود، اقتدار سلطان را در نواحی شمالی کیلیکیه بسط داد (همان، ۱۳۹۰: ۱۶۵-۱۶۰؛ همو، ۱۹۰۲: ۶۱-۶۴). لوون دوم پس از شکست لشکریانش، راه گریز در پیش گرفت و تا زمانی که نیروهای سلطان با غنایم و اسرای فراوان به قلمرو خویش بازنگشته بودند، در خفا می‌زیست. وی پس از این رویدادها و بازگشت جنگاوران سلجوقی، به صلاح‌دید بزرگان دربارش، نامه‌ای برای طلب بخشایش به سلطان نوشت و چنین تعهد کرد:

«هر سال بیست هزار دینار به رسم خراج با تُحَف و اَحْمالِ کِی لایقِ آن باشد، به خزانة عامره فرستد و آنچه از خراج سالِ ماضی برو متوجّه است، ادا کند و بعد الیوم از دقایقِ بندگی هیچ دقیقه فرونگذارد» (همان، ۱۹۰۲: ۶۶).

سلطان کیکاووس یکم شروط لوون دوم را پذیرفت، فرمانروایی «مُلک سیس» را بار دیگر بر وی مقرر کرد و صاحب ضیاءالدین قراارسلان، امیر دوات، را برای «تحصیل بقایای خراج و با منشور مجدد به مالکیت آن مملکت» به آن دیار فرستاد. لوون دوم پس از وصول ضیاءالدین و دریافت منشور حکومت، جبین بر زمین نهاد و به فرمان برداری از سلطان پرداخت (همان، ۱۳۹۰: ۱۶۷؛ همو، ۱۹۰۲: ۶۶).

آنچه که در سطور پیشین راجع به لشکرکشی کیکاووس یکم به ارمنستان صغیر گفته شد، مبتنی بر روایات ابن بی بی بود. از این گزارش ها چنین برمی آید که لوون دوم یکی از امیران تابع و خراج گزار سلجوقیان بود و تهاجم نیروهای سلجوقی به کیلیکیه نیز به علت سرکشی فرمانروای آن دیار و شکایت محصلان خراج از وی بوده است؛ گویی سلطان برای تنبیه و تأدیب یکی از زیردستانش به آن منطقه لشکر کشید. همچنین نویسنده در پایان، از فرمان برداری بی دریغ لوون از کیکاووس سخن می گوید و به مخاطب چنین القا می کند که سلطان ضمن عفو حاکم ارمنستان صغیر، بار دیگر «مُلک سیس را بر وی مقرر» کرد. به دیگر سخن، این روایتی است که نویسنده مهم ترین تاریخ سلسله ای دودمان سلجوقیان آناتولی ارائه داده است.

در دیگر سو، مورخان ارمنی دیدگاهی نسبتاً متفاوت به این رویداد دارند. سُمباد سپاراپت (1956: 221) به عنوان مهم ترین تاریخ نگار ارمنی این دوره، از حمله ناموفق کیکاووس به دژ

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۶۰

«گابان» یاد کرده است که در آن، تنها چند تن از اشراف و بزرگان ارمنی به اسارت سلجوقیان درآمدند. همچنین وی به درستی بر این نکته اذعان دارد که حمله سلجوقیان به کیلیکیه دقیقاً در همان سالی (۶۱۲ق/۱۲۱۶م) رخ داد که لوون دوم، انطاکیه را تصرف کرده و شاهزاده مورد حمایت خود، یعنی ریموند-روبن،^{۱۶} را به فرمانروایی آنجا برگزیده بود (همانجا). روی هم رفته، می توان چنین گمان برد که لشکرکشی سال ۶۱۲ق/۱۲۱۶م عزالدین کیکاووس یکم به کیلیکیه نه به سبب سرکشی لوون دوم و خودداری وی از پرداخت خراج معهود، بلکه ناشی از اشتغال وی و ارمنیان تحت امرش در قلمرو شاهزاده نشین فرنگی انطاکیه بود. از سوی دیگر، این گمان نیز وجود دارد که سلطان سلجوقی آناتولی به تحریک بوهموند چهارم، شاهزاده مخلوع انطاکیه، به ارمنستان صغیر و دژ گابان لشکر کشید. سمباد سپاراپت با برقراری پیوند میان واقعه فتح انطاکیه و لشکرکشی کیکاووس یکم، به طور ضمنی بر این نکته اذعان دارد.^{۱۷}

۴. منازعات سیاسی-نظامی سلجوقیان با حکومت ارمنی کیلیکیه در عهد سلطنت علاءالدین کیقباد یکم (حک: ۶۱۶-۶۳۴ق/۱۲۱۹-۱۲۳۷م)

مناسبات سیاسی ارمنستان کیلیکیه با سلجوقیان آناتولی پس از درگذشت لوون دوم بیش از پیش شکننده شد. در پی درگذشت لوون دوم، بحرانی در کیلیکیه شکل گرفت و جناح ها و خاندان های رقیب برای کسب قدرت به رقابت با یکدیگر برخاستند و سرانجام از دل همین رقابت ها، هتوم یکم (حک: ۶۲۳-۶۶۹ق/۱۲۲۶-۱۲۷۰م) از خاندان «اوشین»^{۱۸} که سرکردگان آن سال ها با دودمان روبن در رقابت بودند، به فرمانروایی کیلیکیه رسید و دختر لوون دوم را به ازدواج خویش درآورد. در چنین شرایطی، علاءالدین کیقباد یکم، سلطان جدید سلجوقیان

آناتولی، از فرصت پیش آمده بهره جست و در دو مرحله طی سالهای ۶۱۸ و ۶۲۲ ق/۱۲۲۱-۱۲۲۵ م به قلمرو پادشاهی ارمنی کیلیکیه لشکر کشید.

نخستین لشکرکشی علاءالدین کیقباد یکم به قلمرو پادشاهی کیلیکیه در سال ۶۱۸ ق/۱۲۲۱ م رخ داد (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۸۹) و پیامد آن نیز تسخیر دژهای «کلونوروس» و «آلاره» بود (ابن بی بی، ۱۳۹۰: ۲۲۴-۲۳۹؛ همو، ۱۹۰۲: ۹۷-۱۰۳). درباره علل و انگیزه های آغاز این جنگ، آگاهی های اندکی در منابع دیده می شود. ابن بی بی (۱۳۹۰: ۲۲۵؛ همو، ۱۹۰۲: ۹۸-۹۷) که این لشکرکشی و فتح کلونوروس را سرآغاز جهان گیری سلطان علاءالدین کیقباد سلجوقی دانسته است، خاطرنشان می سازد که این پیکار به پیشنهاد امیران کیقباد آغاز شد، زیرا ایشان باور داشتند که پس از فتح انطالیه، شایسته نبود که دژ مستحکم و ثروت خیز کلونوروس که از سوی خشکی تابع «ملک سیس» بود و از سوی دریا نیز به مصر خراج می پرداخت، از آن سلطان نباشد. از سوی دیگر، سارا نور ییلدیز (2005: 106) با ارجاع به وقایع نامه سریانی ابن عبری، علت آغاز این پیکار را تحریکات بوهموند چهارم و اغوای سلطان کیقباد سلجوقی از جانب وی دانسته است، اما در متن اصلی تاریخ سریانی ابن عبری و ترجمه ترکی آن - که نور ییلدیز بدان استناد کرده است - چنین روایتی ذکر نشده و تنها از زبان «گُستانتین/کنستانتین اوشینی»، پدر هتوم یکم، به این نکته اشاره شده است که در آن روزگار، کیقباد یکم بر بسیاری از دژهای کیلیکیه تسلط داشت (Bar Hebraeus, 1932: 1/389; Ibid, 1950: 2/521). علت آغازین این پیکار هر چه بوده باشد، پیامد آن برای هر دو حکومت سرنوشت ساز و بنیادین بود.

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۶۲

کیقباد یکم به هر طریقی که بود، پیشنهاد امیرانش را پذیرفت و طی ده روز، لشکری انبوه گرد آورد و با تقسیم آن به سه ارتش جداگانه زمینی و دریایی، راهی دژ کلونوروس شد و با منجیق و ادوات قلعه‌گشایی، آن را در حصار گرفت (ابن‌بی‌بی، ۱۳۹۰: ۲۲۸-۲۳۰؛ همو، ۱۹۰۲: ۹۹-۹۸). فرمانده دژ مزبور در آن روزگار، شخصی به نام «کیرفارد» بود. وی در وهله نخست، کوشید تا با تحصن در دژ، به مقاومت در برابر جنگاوران سلجوقی بپردازد، اما پس از گذشت دو ماه، دریافت که ایستادگی وی سودی نخواهد داشت، بنابراین تسلیم سلطان شد و دژ را به وی سپرد (همان، ۱۳۹۰: ۲۲۹-۲۳۶؛ همو، ۱۹۰۲: ۹۹-۱۰۳). کیقباد سلجوقی پس از فتح کلونوروس، آن را دژ «علائیه» نامید که برگرفته از لقب وی یعنی علاءالدین است (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۸۹). سلطان همچنین در مسیر بازگشت به انطالیه، گذرش بر دژ آلازه افتاد که در آن روزگار از سوی برادر کیرفارد اداره می‌شد. وی نامه‌ای با مضمون زیر به برادر کیرفارد نوشت و او را به تسلیم فراخواند:

«برادر که به کفایت و صرامت معروفست قلعه کلونوروس را از ما یکماه پیش [بیش؟] ازین نگاه نتوانست داشت، همانا که ضعف و عجز حصار به روزگار تو روی زودتر نهد و تو مردی خردپیشه و از ایام جفاکار پراندیشه، انتهای جاده سلامت به حال تو مناسبت اگر طریقه کفایت برادر مسلوک داری و قلعه را به بندگان ما سپاری، مآرب و مقاصد خویش میسر یابی و اگر قدمی بر خلاف احکام ما گذاری، خار آن خلاف را جز در دیده جهالت خود نیابی» (ابن‌بی‌بی، ۱۹۰۲: ص ۱۰۳).

برادر کیرفارد پس از شنیدن این پیام، از شدت ترس به قولنج مبتلا شد و بی‌آنکه بتواند فرصتی یابد و پاسخ سلطان را گوید، درگذشت. مرگ دارای دژ، شرایط را برای سلطان آسان

کرد و او توانست بدون جنگ و خونریزی، آلازه را تسخیر کند (همان، ۱۳۹۰: ۲۳۶-۲۳۸؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۰۳-۱۰۴). بدین ترتیب، کیقباد یکم با فتح دژهای کلونوروس و آلازه از ارمنیان در سال ۶۱۸ق/۱۲۲۱م، دستاوردهای نظامی و سیاسی چشم‌گیری در کرانه‌های جنوبی آناتولی به دست آورد و حدود قلمرو خویش را تا مرزهای باختری پادشاهی کیلیکیه رساند. نکته مهم و قابل تأمل در این رویدادها، عدم واکنش سردمداران پادشاهی کیلیکیه به پیشروی‌های نظامی سلطان است و چنین می‌نماید که بحران‌های حادی که پس از درگذشت لوون دوم، گریبان‌گیر ارمنیان شده بودند، آنان را از هر گونه واکنش جدی و مؤثری باز می‌داشتند.

دوره دوم جنگ‌های کیقباد یکم با ارمنیان کیلیکیه در سال‌های ۶۲۱-۶۲۲ق/۱۲۲۴-۱۲۲۵م رخ داد. آبن‌بی‌بی (۱۳۹۰: ۲۸۰؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۲۸) علت آغاز این سلسله جنگ‌ها را دادخواهی‌های بازرگانی می‌داند که دارایی‌های وی را در مسیر حرکت از حلب به آناتولی، در «ولایت لیفون» غصب کرده بودند. همچنین شخص دیگری از اهالی ثغر انطالیه از راهزنی فرنگیان در دریا و غارت اموال خود به دست ایشان شکایت کرد (همانجا). این شکایات سبب خشم سلطان و هجوم جنگاوران سلجوقی به ارمنستان صغیر و بندر انطالیه شدند. نویسنده کتاب *تاریخ آل سلجوق در آناتولی* (۱۳۷۷: ۸۹) نیز علت شروع این جنگ‌ها را شکایت از «ملک قلعه لیفیون» می‌داند، اما به روشنی تصریح نمی‌کند که شاکیان چه کسانی بودند و از چه چیزی شکایت داشتند.

سلطان علاءالدین کیقباد سلجوقی پس از گردآوری لشکری انبوه، آنان را سه بخش کرد. گروهی را به فرماندهی امیر حسام‌الدین چوپان به شمال فرستاد، گروه دوم را به فرماندهی

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۶۴

امیر مبارزالدین چاولی و امیر گمنینوس به ولایت ارمن و گشودن دژ جنجین (گابان) اعزام کرد، گروه سوم نیز به سرکردگی مبارزالدین ارتقش عازم فتح قلاع سواحل و تنبیه سرکشان حدود انطالیه شد. هنگامی که لشکریان سلجوقی به نزدیکی دژ جنجین رسیدند، فرمانروای کیلیکیه از فرنگیان یاری خواست و ایشان را به رویارویی با سلجوقیان فراخواند، اما از این تدبیر طرفی نسبت و در پیکاری که میان متحدان ارمنی و فرنگی با سلجوقیان روی داد، مسیحیان شکست خورده و واپس نشستند (ابن بی بی، ۱۳۹۰: ۳۰۷-۳۱۱؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۳۸-۱۴۰). پس از عقب نشینی قوای مشترک ارمنی-فرنگی، کشیشی که کوتوال دژ جنجین بود، نزد امیر مبارزالدین چاولی آمد و ضمن تسلیم دژ، اسلحه‌ها و ذخایر آنجا را نیز به سلجوقیان واگذاشت و به همراه سایر بازماندگان، قلعه را ترک کرد (همان، ۱۳۹۰: ۳۱۱-۳۱۲؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۴۰). پس از این رویداد، سرکرده ارمنیان فرستاده‌ای به اردوگاه سلجوقیان فرستاد و پذیرفت که در صورت ترک جنگ و عقد مصالحه، «هر سال یک هزار سوار و پانصد نفر چرخ‌چی به خدمت پیکار بفرستم و سکه را به القاب خسرو کامیاب مشرف و خراج را مضاعف گردانم» (همان، ۱۳۹۰: ۳۱۳؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۴۱). امیر مبارزالدین چاولی فرستاده را نزد کیقباد یکم فرستاد و تا زمان بازگشت وی، سی قلعه دیگر نیز از آن دیار بگشود. سلطان ضمن پذیرش درخواست ارمنیان، چنین فرمانی ابلاغ کرد:

«از وجوهی که از فتح قلاع میسر شد، اموال تجار را به تمامت برسانند و قلاع و ولایت را به امیر قمرالدین تسلیم کنند و لشکرها به اوطان مراجعت سازند» (همان، ۱۹۰۲: ۱۴۱).

بدین ترتیب، علاءالدین کیقباد یکم در عملیات نظامی سال ۶۲۲ق/۱۲۲۵م توانست دژ نفوذناپذیر گابان را به همراه سی پاره دژ دیگر تصرف کرده و حدود متصرفات خویش را تا مرزهای شمال شرقی قلمرو پادشاهی کیلیکیه گسترش دهد. همچنین ارمنیان پذیرفتند که سالانه هزار نفر سوارکار و پانصد نفر تیرانداز به درگاه سلطان سلجوقی آناتولی فرستاده و در کنار افزایش مبلغ خراج، مسکوکات خویش را نیز به نام سلطان ضرب کنند.^۳ تیروهای سلجوقی علاوه بر موفقیت در جبهه جنوب شرقی، در جنوب نیز به نتایج ارزشمندی دست یافتند. امیر مبارزالدین ارتقش در جنگ‌هایی که در سواحل جنوبی آناتولی به انجام رساند، موفق به گشودن چهل دژ مهم چون «مافغا و آندوشیج/اندوشنج و آنامور» شد (ابن‌بی‌بی، ۱۳۹۰: ۳۱۵-۳۱۴؛ همو، ۱۹۰۲: ۱۴۱-۱۴۲). جهت آگاهی از موقعیت دژهای مزبور، ر.ک: (Shukurov, 2019: 94-95). پیامد این پیکارها جدا از فتح دژهای سواحل، بیرون راندن سرکشان ارمنی و فرنگی از منطقه بود (درباره پیامد این جنگ‌ها، همچنین ر.ک: Ghazarian, 2000: 55).

۵. مسکوکات دوزبانه ارمنی-عربی هتوم یکم ارمنی؛ بازتابی از چندین سال نزاع سیاسی

و نظامی

در گفتارهای پیشین، سیمایی کلی از روند منازعات و برخوردهای سیاسی و نظامی دو حکومت سلجوقیان آناتولی و پادشاهی ارمنی کیلیکیه تا دهه سوم سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی ارائه شد و روشن گشت که سلجوقیان آناتولی در عهد سلطنت غیاث‌الدین کیخسرو یکم، عزالدین کیکاووس یکم و علاءالدین کیقباد یکم لشکرکشی‌هایی به منطقه کیلیکیه داشتند. همچنین به مفاد قرارداد صلح میان سلجوقیان و ارمنیان در عهد کیقباد یکم اشاره شد

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۶۶

و خاطر نشان گردید که سردمداران کیلیکیه پس از شکست در برابر سلجوقیان، متعهد شدند تا سالانه هزار تن سوارکار و پانصد نفر تیرانداز به درگاه سلطان سلجوقی آناتولی فرستاده و در کنار افزایش مبلغ خراج، مسکوکات خویش را نیز به نام سلطان سلجوقی ضرب کنند. نکته شگرف اینجاست که برخلاف صلح نامه های روزگار کیخسرو یکم و کیکاووس یکم که درباره شروط آنها جز در متون مکتوب و تواریخ سلسله ای سلجوقیان، اطلاعات و شواهد دیگری در سایر منابع دیده نمی شود، گویا مفاد صلح نامه میان پادشاهی کیلیکیه و قیباد یکم سلجوقی به مرحله اجرا هم درآمدند؛ چراکه دست کم مسکوکات دوزبانه برجای مانده از عهد هتوم یکم ارمنی نشانگر فرمان برداری ارمنیان کیلیکیه از سلجوقیان آناتولی هستند. درباره هتوم یکم بایستی به این نکته اشاره کرد که او نه از خاندان روبن و تبار لوون دوم، بلکه از دودمان ارمنی «اوشین» بود. خاندان اوشین که از آن با نام هایی چون «خاندان هتومیان» و «بارون های دژ کمپرون» نیز یاد می شود، از دودمان های ارمنی کوهستان های باختری کیلیکیه بود که برای سالیان دراز، ضمن سرسپردگی به امپراتوری روم شرقی/بیزانس، دشمن سرسخت روبنیا محسوب می شد (برای نمونه، ر.ک: Gregory the Priest, 1993: 4/261). با وجود این، در اوایل سده هفتم هجری/سیزدهم میلادی، با رسیدن گُستانتین اوشینی، خداوندگار دژ پاپیرون/بابیرون،^۴ به نیابت سلطنت ملکه زابل^۵ (حک: ۶۱۶-۶۴۹ق/۱۲۱۹-۱۲۵۲م)، دختر و جانشین لوون دوم، و ازدواج میان زابل و هتوم، فرزند گُستانتین، نوعی آشتی میان دو خاندان به وجود آمد و از این طریق، تخت شاهی کیلیکیه به دودمان اوشین منتقل شد (Vahram of Edessa, 1831: 45-46).

هتوم یکم در آغاز اقتدار چندانی نداشت و عملاً تحت نفوذ پدرش می زیست. همچنین روند قدرت گیری دودمان اوشین که با منازعاتی با شاهزاده نشین انطاکیه همراه بود، سبب شد

تا دستاوردهای روزگار شکوه لوون دوم بیش از پیش در محاق قرار بگیرند. در چنین شرایط آشفته‌ای، لشکرکشی کیقباد یکم به ارمنستان صغیر، ضربه خردکننده‌ای بر پیکر دودمان نوپای اوشین بود و هتوم یکم و پدرش ناگزیر از پذیرش شروط کیقباد یکم شدند. مسکوکات دوزبانه ارمنی-عربی هتوم یکم تا سال‌های میانی دهه ۶۴۰ق/۱۲۴۰م به نام دو تن از سلاطین سلجوقی آناتولی، یعنی علاءالدین کیقباد یکم و غیاث‌الدین کیخسرو دوم (حک: ۶۳۴-۶۴۴ق/۱۲۳۷-۱۲۴۶م)، ضرب شده‌اند. پاول بدوکیان (، 84, 1962; Ibid, 219-230; 1957: 149-160; Ibid, 1978: 228-235) با خوانش و ارزیابی این مسکوکات و سنجش داده‌های آنها با گزارش‌های مندرج در متون تاریخی و انجامه‌های ارمنی، به این نتیجه رسیده است که ضرب چنین مسکوکاتی از سوی سردمداران کیلیکیه در این سال‌ها، نشانگر فرمان‌برداری سیاسی ایشان از سلجوقیان آناتولی است.

این مسکوکات از نظر شکل ظاهری و داده‌های سکه‌شناختی، ویژگی‌های خاصی را نمایان می‌سازند. نخست بایستی به این نکته اشاره کرد که جنس بیشتر این مسکوکات از نقره است و آنها را می‌توان در رده درهم‌های سیمینی جای داد که در جهان اسلام رواج داشتند و کمابیش از سوی همه فرمانروایان خودمختار مسلمان ضرب می‌شدند. در یک طرف مسکوکات دوزبانه هتوم یکم، نام و القاب وی به خط ارمنی و در سوی دیگر، نام و القاب سلاطین سلجوقی آناتولی به خط عربی درج شده است. تقریباً هیچ یک از مسکوکات دوزبانه‌ای که به نام کیقباد یکم ضرب شده‌اند، تاریخ ضرب ندارند؛ اما در شمار فراوانی از مسکوکات دوزبانه ضرب‌شده به نام کیخسرو دوم، سال ضرب سکه در حاشیه بخش عربی سکه ذکر شده است. همین نکته درباره محل ضرب مسکوکات مزبور نیز صدق می‌کند و نام شهر «سیس» را که تختگاه پادشاهان ارمنی کیلیکیه بود، می‌توان در حاشیه مسکوکات

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۶۸

ضرب شده به نام کیخسرو دوم مشاهده کرد (در این باره، ر.ک: Bedoukian, 1978: 149-150). به جز شهر سیس، ضربخانه دیگری برای این مسکوکات ذکر نشده است. بدوکیان (1978: 149) بر این باور است که همگی مسکوکات تاریخ‌دار دوزبانه‌ای که در بردارنده نام کیخسرو دوم هستند، بین سال‌های ۶۳۹-۶۴۴ق/۱۲۴۱-۱۲۴۶م ضرب شده‌اند و نمی‌توان از تاریخ ۶۳۷ق/۱۲۳۹م برای هیچ‌یک از این مسکوکات سخن گفت و اگر چنین تاریخی در شماری از این سکه‌ها دیده شود، به علت شباهت نوشتاری اعداد هفت و نُ (سبع و تسع) در خط عربی یا خطا در درج تاریخ ضرب است. البته بدوکیان منکر این فرض نیست که احتمالاً مسکوکات دوزبانه‌ای به نام کیخسرو دوم پیش از این تاریخ نیز ضرب شده‌اند.

در بخش ارمنی این مسکوکات، نگاره‌ای از یک پادشاه تاجدار سوار بر اسب به همراه جامه‌ای شاهانه و عصای سلطنتی دیده می‌شود که احتمالاً نگاره پادشاه وقت کیلیکیه، یعنی هتوم یکم، است. همچنین تصویر چلیپا (صلیب) و ستاره در کنار عبارات ارمنی این مسکوکات درج شده است که آشکارا جنبه دینی و تزیینی دارد. در پیرامون عبارات عربی مسکوکات یادشده نیز گاهی نگاره‌های پراکنده‌ای چون تصویر ستاره و گل و بوته به چشم می‌خورد که احتمالاً کارکردی تزیینی داشتند. ضرب این مسکوکات تا سال‌های میانی دهه ۶۴۰ق/۱۲۴۰م ادامه داشت تا این که سرانجام پس از قدرت‌گیری مغولان در منطقه، شکست‌های سلجوقیان آناتولی از مغولان و اتحاد سردمداران کیلیکیه با مهاجمان مغول، ضرب چنین مسکوکاتی نیز متوقف شد. در واقع پس از قدرت‌گیری مغولان، ارمنیان کیلیکیه سود خویش را در اتحاد با آنان دیدند و این گونه بود که سال‌های فرمان‌برداری کیلیکیه از قونیه به پایان رسید. در بخش «تصاویر/پیوست» نوشتار حاضر، تصویر شماری از این مسکوکات به همراه خوانش نوشتارهای عربی و ارمنی آن‌ها درج شده است.

۶. نتیجه گیری

دو حکومت سلجوقیان آناتولی و ارمنستان کیلیکیه در برهه زمانی تقریباً یکسانی در نیمه دوم سده پنجم هجری/یازدهم میلادی در آناتولی قدرت گرفتند و احتمالاً از همان آغاز به سبب نزدیکی جغرافیایی، مناسباتی را با یکدیگر آغاز کردند. با وجود این، منابع تاریخی تنها از سال‌های میانی سده ششم هجری/دوازدهم میلادی به بعد است که آگاهی‌هایی درباره روابط این دو قلمرو ارائه می‌دهند. بر اساس گزارش‌های تواریخ پرسی و در رأس آن‌ها کتاب *الأوامر العلامیه ابن بی بی*، منازعاتی دامن‌دار میان سلاطین سلجوقی آناتولی و سردمداران ارمنی کیلیکیه در روزگار فرمانروایی غیاث‌الدین کیخسرو یکم، عزالدین کیکاووس یکم و علاءالدین کیقباد یکم سلجوقی رخ دادند که پیامد آن‌ها، تسخیر شماری از دژها و مناطق تحت امر ارمنیان به دست سلجوقیان بود. در عهد کیقباد یکم و پس از پایان دومین لشکرکشی سلجوقیان به کیلیکیه (۶۲۲ق/۱۲۲۵م) که تحت فرماندهی امیر مبارزالدین چاولی صورت گرفت، ارمنیان پذیرفتند که سالانه هزار تن سوارکار و پانصد نفر تیرانداز به درگاه سلطان سلجوقی آناتولی فرستاده و در کنار افزایش میزان خراج، مسکوکات خویش را نیز به نام سلطان سلجوقی ضرب کنند. چنین می‌نماید که شروط این عهدنامه برخلاف عهدنامه‌های دوره کیخسرو یکم و کیکاووس یکم، به مرحله اجرا نیز درآمدند؛ زیرا دست‌کم مسکوکات دوزبانه ارمنی-عربی هتوم یکم که تا سال‌های میانی دهه ۶۴۰ق/۱۲۴۰م به نام دو تن از سلاطین سلجوقی آناتولی، یعنی کیقباد یکم و کیخسرو دوم، در ضربخانه سیس، تختگاه پادشاهی ارمنستان صغیر، ضرب شده‌اند، گواهی از فرمان‌برداری ارمنیان کیلیکیه از سلجوقیان آناتولی و اجرای مفاد عهدنامه سال ۶۲۲ق/۱۲۲۵م هستند. این مسکوکات ویژگی‌های خاصی را به نمایش می‌گذارند که از آن جمله می‌توان به نمادها و عناصر بصری به کار رفته در پشت و روی مسکوکات اشاره

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۷۰

کرد. ضرب این مسکوکات تا سال‌های میانی دهه ۶۴۰ق/۱۲۴۰م ادامه داشت تا این که سرانجام با برآمدن مغولان، شکست سلجوقیان از آنان و اتحاد ارمنیان با این مهاجمان تازه‌وارد، ضرب مسکوکات دوزبانه ارمنی-عربی نیز پایان یافت و با این رویداد، عملاً فرمان‌برداری ارمنیان کیلیکیه از سلجوقیان به پایان رسید.

کتابنامه

الف: منابع و مآخذ پارسی و عربی

آقسرایبی، محمود بن محمد (۱۳۶۲ش/۱۹۸۳-۱۹۸۴م)، *تاریخ سلاجقه یا مسامره الأخبار و مسایره الاخبار*، به اهتمام و تصحیح عثمان توران، تهران: اساطیر.

ابن‌اتیر، علی بن محمد (۱۳۸۵-۱۳۸۶ق/۱۹۶۵-۱۹۶۶م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر.
ابن‌بی‌بی، یحیی بن محمد (۱۳۹۰ش/۲۰۱۱-۲۰۱۲م)، *الأوامر العلائیه فی الأمور العلائیه* معروف به *تاریخ ابن‌بی‌بی*، تصحیح ژاله متحّدین، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ابن‌بی‌بی، یحیی بن محمد (۱۹۰۲م)، *مختصر سلجوق‌نامه*، تلخیص به قلم نویسنده‌ای ناشناس، به اهتمام مارتین هوتسما، لیدن: مطبعه بریل.^{۲۶}

تاریخ آل سلجوق در آناتولی (۱۳۷۷ش/۱۹۹۸-۱۹۹۹م)، با مقدمه، تصحیح و تعلیقات نادره جلالی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

راوندی، محمد بن علی (۱۳۸۶ش/۲۰۰۷-۲۰۰۸م)، *راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*، به سعی و تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.

ب: منابع و مآخذ لاتینی، ترکی و ارمنی

Bar Hebraeus, Gregory Abu'l Farac (1950), *Abu'l Farac Tarihi*, translated into Turkish Omer Riza Doğrul, vol. II, Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi.

Bar Hebraeus, Gregory Abu'l Farac (1932), *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus 1225-1286*, translated By Ernest Wallis Budge, vol. I, London: Oxford University Press.

Bedoukian, Paul Zareh (1978), "A hoard of bilingual trams of Hetoum I of Cilician Armenia", in *American Numismatic Society: Museum Notes (ANSMN)*, vol. 23, pp. 149-160.

Bedoukian, Paul Zareh (1962), *Coinage of Cilician Armenia*, New York: American Numismatic Society.

Bedoukian, Paul Zareh (1957), "The Bilingual Coins of Hetoum I (1226-1270) King of Cilician Armenia", *American Numismatic Society: Museum Notes (ANSMN)*, vol. 7, pp. 219-230.

Boase, T. S. R. (1978), *The Cilician Kingdom of Armenia*, Edinburgh: Scottish Academic Press.

Ghazarian, Jacob G. (2000), *The Armenian kingdom in Cilicia during the Crusades*, London: Routledge.

Gregory the Priest (1993), "Continuation by Gregory the Priest", as a Continuation and Conclusion [Book IV] of *the Chronicle of Matthew of Edessa*, in *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by Ara Edmond Dostourian, Lanham: University Press of America, pp. 241-280.

Nersessian, Sirarpie Der (1969), "The Kingdom of Cilician Armenia", in *A History of the Crusades: The Later Crusades, 1189-1311*, edited by Kenneth M. Setton, Robert Lee Wolff and Harry W. Hazard, vol. II, London: University of Wisconsin Press, pp. 630-659.

Nur Yildiz, Sara (2005), "Reconceptualizing the Seljuk-Cilician Frontier: Armenians, Latins, and Turks in Conflict and Alliance during the Early Thirteenth Century", in *Borders, Barriers, and Ethnogenesis (Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages)*, edited by Florin Curta, Turnhout: Brepols Publishers, pp. 91-120.

Runciman, Steven (1954), *A History of the Crusades, vol. III, The Kingdom of Acre and the later Crusades*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shukurov, Rustam (2019), “The image of Cilician Armenia in Anatolian Muslim Sources”, in *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)*, edited by A.A. Bozoyan, V.A. Ter-Ghevondian, R.M. Shukurov, G.G. Danielyan, translated from Armenian [into English] by Martirosyan, Yerevan: “Gitutyun” Publishing House of the NAS RA, pp. 76-112.

Vahram of Edessa (1831), *Vahram's Chronicle of the Armenian Kingdom in Cilicia, During the Time of the Crusades*, translated by Charles Fried Neumann, London: Oriental translation fund.

Սպարապետ, Սմբատ (1956), *Սմբատայ սպարապետի տարեգիրք*, Սերոպե Ագելյանի կողմից, Վենետիկ: Ս. Ղազար, Հրատարակութիւն Հայկական Բարեգործական Ընդ. Միութեան, էջ [Sparapet, Smbat (1956), *Chronicle of Smbat Sparapet*, edited by Serope Agelyan, Venice: San Lazzaro, Publication Armenian Benevolent Total Union].

ج: نشانی در گاه‌های برخط

<https://www.numisbids.com>

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=5949&lot=432>

<https://www.zeno.ru>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=105201>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=192298>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=166460&cat=2820&ppuser=&sortby=d&way=desc>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=96359>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=261350&cat=3593&ppuser=&sortby=d&way=desc>

بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۷۴

تصویر ۳. درهم سیمین دوزبانه هتوم یکم با نام سلطان علاءالدین کیقباد یکم سلجوقی به عنوان فرمانروای فرادست. نوشتار روی سکه: «السُّلْطَانُ الْمُعْظَمُ علاءالدین/کیقباد بن کی/خسرو». نوشتار ارمنی حاشیة پشت سکه: «ՀԹՈՒԲԱՆ ՀԱՅԹՈՒՄ ԿԱՅԱՊՈՒՏՆԻ» (تصویر از درگاه: ارمنستان)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=166460&cat=2820&ppuser=&sortby=d&wa.y=desc>

تصویر ۴. درهم سیمین دوزبانه هتوم یکم با نام سلطان علاءالدین کیقباد یکم سلجوقی به عنوان فرمانروای فرادست. نوشتار روی سکه: «السُّلْطَانُ الْمُعْظَمُ علاءالدین/کیقباد بن کی/خسرو». نوشتار ارمنی حاشیة پشت سکه: «ՀԹՈՒԲԱՆ ՀԱՅԹՈՒՄ ԿԱՅԱՊՈՒՏՆԻ» (تصویر از درگاه: پادشاه ارمنستان) <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=96359>

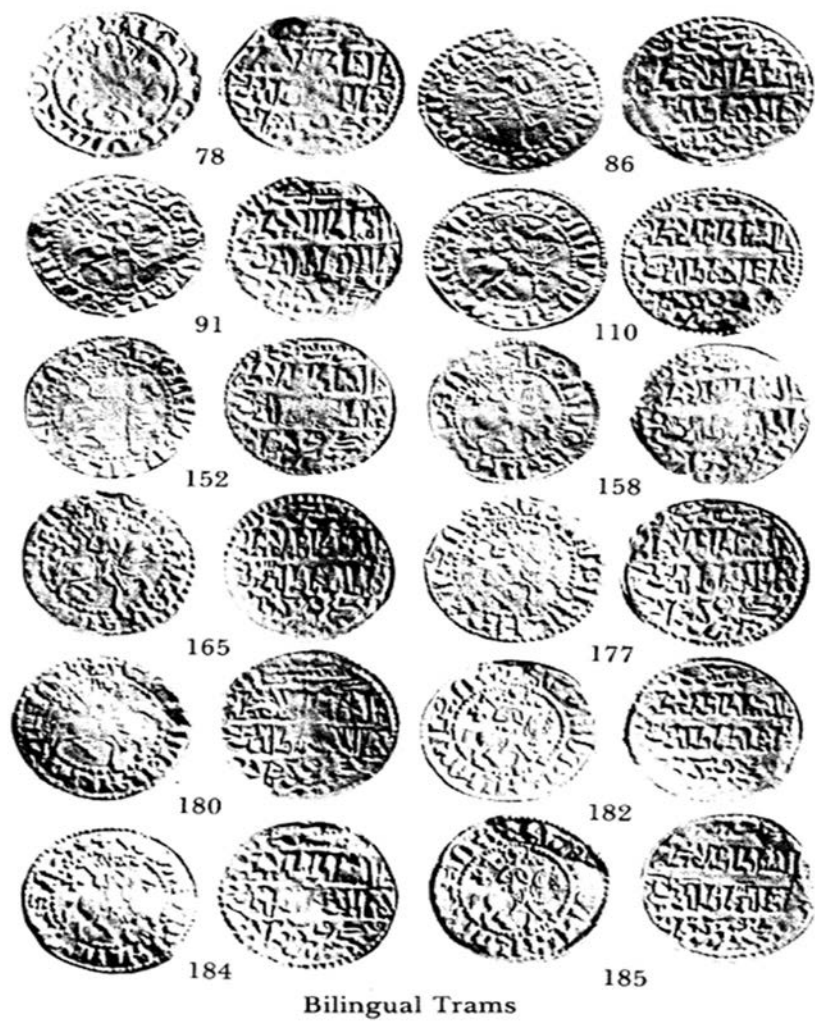

تصویر ۵. درهم سیمین دوزبانه هتوم یکم با نام سلطان غیاث‌الدین کیخسرو دوم سلجوقی به‌عنوان فرمانروای فرادست. نوشتار روی سکه: «السُّلْطَانُ الْأَعْظَمُ/غِيَاثُ الدُّنْيَا وَ الدِّينِ/کیخسرو بن کیقباد». نوشتار حاشیة روی سکه: «ضُرِبَ بِسِيسِ سَنَةِ تِسْعٍ [و ثَلَاثِينَ] وَ سِتْمَائَةَ». نوشتار ارمنی حاشیة پشت سکه: «ՆՄՈՒՄ ԿԱՊՈՒՐ ԿԻՅՈՍՅԱՆ». آوانگاری نوشتار ارمنی پشت سکه: «هتوم تاگاوور هاپوتس». ترجمه پارسی: «هتوم پادشاه ارمنستان» (تصویر از درگاه: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=5949&lot=432>).

تصویر ۶. درهم سیمین دوزبانه هتوم یکم با نام سلطان غیاث‌الدین کیخسرو دوم سلجوقی به‌عنوان فرمانروای فرادست. نوشتار روی سکه: «السُّلْطَانُ الْأَعْظَمُ/غِيَاثُ الدُّنْيَا وَ الدِّينِ/کیخسرو بن کیقباد». نوشتار حاشیة روی سکه: «ضُرِبَ بِسِيسِ سَنَةِ اَرْبَعِينَ وَ سِتْمَائَةَ». نوشتار ارمنی حاشیة پشت سکه: «ՆՄՈՒՄ ԿԱՊՈՒՐ ԿԻՅՈՍՅԱՆ». آوانگاری نوشتار ارمنی پشت سکه: «هتوم تاگاوور هاپوتس». ترجمه پارسی: «هتوم پادشاه ارمنستان» (تصویر از درگاه: [https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=261350&cat=3593&ppuser=&sortby=d&wa\(y\)=desc](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=261350&cat=3593&ppuser=&sortby=d&wa(y)=desc)).

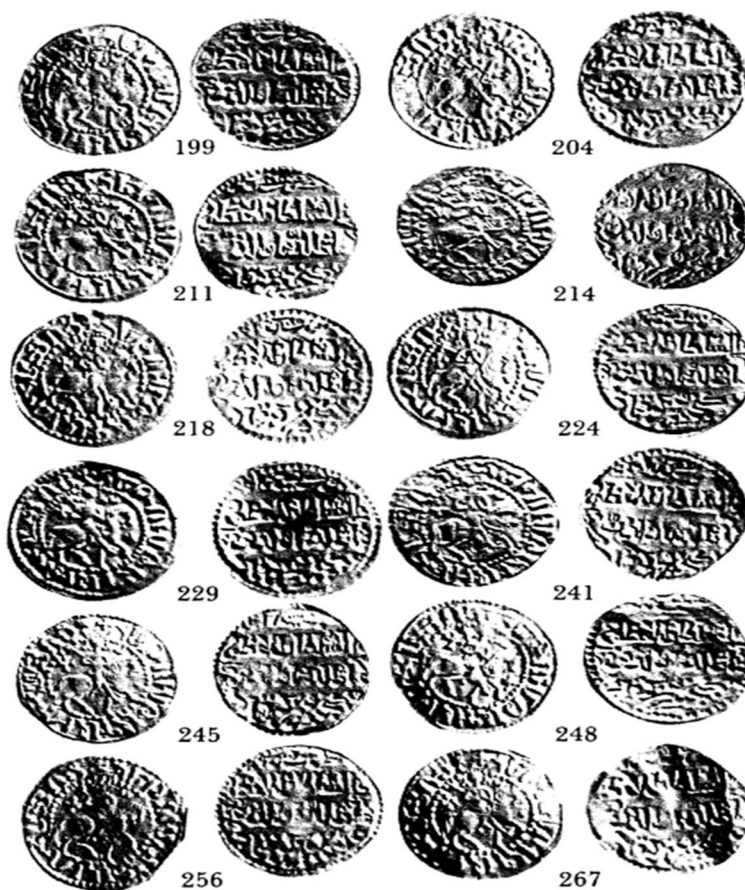
بازتاب منازعات نظامی و سیاسی سلجوقیان آناتولی... ۱۷۶

Bilingual Trams

تصویر ۷. مجموعه‌ای از مسکوکات دوزبانهٔ ارمنی-عربی هتوم یکم (مأخذ: Bedoukian,

1978: 162).

Bilingual Trams

تصویر ۸. مجموعه‌ای از مسکوکات دوزبانه ارمنی-عربی هتوم یکم (مأخذ: Bedoukian,

.(1978: 163

¶ Rouben I/Ռոսթըն Ա (1025/1035–1095)

¶ Levon II/Լևոն Բ (1150–1219)

¶ Little Armenia; Petite Arménie

‡ Hethum I/Հեթում Ա (1213–1270)

‡ Bedoukian, Paul Zareh (1978), “A hoard of bilingual trams of Hetoum I of Cilician Armenia”, in *American Numismatic Society: Museum Notes (ANSMN)*, vol. 23, pp. 149-160; Ibid (1962), *Coinage of Cilician Armenia*, New York: American Numismatic Society, pp. 84, 228-235; Ibid (1957), “The Bilingual Coins of Hetoum I (1226-1270) King of Cilician Armenia”, *American Numismatic Society: Museum Notes (ANSMN)*, vol. 7, pp. 219-230.

¶ Nur Yildiz, Sara (2005), “Reconceptualizing the Seljuk-Cilician Frontier: Armenians, Latins, and Turks in Conflict and Alliance during the Early Thirteenth Century”, in *Borders, Barriers, and Ethnogenesis (Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages)*, edited by Florin Curta, Turnhout: Brepols Publishers, pp. 91-120.

¶ Shukurov, Rustam (2019), “The image of Cilician Armenia in Anatolian Muslim Sources”, in *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)*, edited by A.A. Bozoyan, V.A. Ter-Ghevondian, R.M. Shukurov, G.G. Danielyan, translated from Armenian [into English] by Martirosyan, Yerevan: “Gitutyun” Publishing House of the NAS RA, pp. 76-112.

‡ Thoros II/Թորոս Բ (?–February 6, 1169)

۹. روایات ابن عربی و سمباد سپاراپت در جزئیات با یکدیگر تفاوت دارند. گویا ابن عربی در نقل واقعه فوق از *وقایعنامه میخائیل سُرّیانی (Michael the Syrian)* بهره برده است. سپاراپت نیز از لشکرکشی‌های دوگانه مسعود یکم به عین‌زربه و تل‌حمدون یاد کرده است.

۱۰. لوون دوم مقتدرترین فرمانروای ارمنستان صغیر/کیلیکیه بود. وی زمانی در ارمنستان به قدرت رسید که صلیبیان، اورشلیم را به صلاح‌الدین ایوبی واگذار کرده بودند و در برابر همسایگان مسلمان خود، اقتدار ناچیزی داشتند. لوون دوم نیز از این فرصت سود جست، به بسط حوزه نفوذ خود در کیلیکیه و آناتولی پرداخت و با فرمانروایان اروپایی مناسبات دوستانه‌ای برقرار کرد. از دل همین مناسبات دوستانه بود که لوون دوم در سال ۵۹۴ق/ژانویه ۱۱۹۸م و با تأیید هاینریش ششم، امپراتور مقدس روم، در کلیسای «خرد مقدس» طرسوس و با

- حضور چهره‌های برجسته ارمنی، فرنگی، یونانی و یعقوبی تاج‌گذاری کرد، خود را «پادشاه» خواند و موقعیت حکومت ارمنی کیلیکیه را از جایگاه یک «شاهزاده/بارون‌نشین» به مرتبه «پادشاهی» ارتقا داد. در این باره، ر.ک: Sparapet, 1956: 212; Vahram of Edessa, 1831: 44; Ghazarian, 2000: 123.
- ^{۱۱}. اصل عبارت راوندی چنین است: «و بذین فتح که رفت [در] دارِ اسلام هرکجا خبر می‌رسد به دعا و نماز شب مددش می‌کنند تا خدای عزّ و جلّ نصرت بر زیادت دارد و تمامی بلاد کفر و قلعه‌های ایشان در ضبط و قبض خداوند عالم کیخسرو جوانبخت آرد و روان پیغمبر ما محمد مصطفی علیه افضل الصلوات و التّحیات بذین بشارت آسایش‌ها یافت و در حضرت کبریا از ملک تعالی و تقدّس امداد فتح و ظفر و نصرت پادشاه می‌خواهد تا جمله جهان بستاند و پادشاهی بدو بماند».
- ^{۱۲}. آقسرای زمانی کتاب خویش را می‌نوشت که قرامانیان به نیرویی برتر در آناتولی تبدیل شده بودند، اما سخن گفتن از قرامانیان در اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری/دوازدهم و سیزدهم میلادی، عاری از خطا نیست و نوعی زمان‌پرسی تاریخی (آناکرونیسم) به شمار می‌آید.
- ^{۱۳}. ناگفته نماند که مهم‌ترین دستاورد نظامی غیاث‌الدین کیخسرو یکم سلجوقی، فتح بندر انطالیه (آنتالیا) در سال ۶۰۳ق/۱۲۰۶م بود. این بندر در آن روزگار به صورت نیمه خودمختار اداره می‌شد و مهم‌ترین لنگرگاهی بود که جنگاوران صلیبی در مسیر حرکت دریایی خویش به سوی کرانه‌های شام، از آن گذر می‌کردند. فتح انطالیه سبب دسترسی سلجوقیان آناتولی به شبکه بازرگانی دریای مدیترانه شد. به سبب آن که لوون دوم در سال‌های آشفته پس از مرگ قلع ارسلان دوم سلجوقی (حک: ۵۵۱-۵۸۸ق/۱۱۵۶-۱۱۹۲م)، حدود متصرفات خویش را به غرب کیلیکیه و سواحل جنوبی آناتولی گسترش داده بود، فتح انطالیه سبب تضاد منافع سلجوقیان و ارمنیان در منطقه شد. درباره فتح انطالیه، ر.ک: ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۵۲/۱۲؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۶۲، ۱۳۷، ۱۸۷ و ۶۲؛ ابن‌بی‌بی، ۱۹۰۲: ۳۳-۳۵؛ آقسرای، ۱۳۶۲: ۳۲. در منابع موجود، گاه لفظ «انطاکیه» به جای انطالیه به کار رفته است، اما مُراد همان انطالیه است.
- ^{۱۴}. ابن‌بی‌بی یادآور می‌شود که هم لوون دوم و هم کیکاووس یکم سوگندنامه‌ای نوشتند که در صورت تحکیم فرمانروایی کیکاووس، بر شروط و مواعید یادشده پایبند باشند.
- ^{۱۵}. سارا نور ییلدیز (2005: 101) باور دارد که قلعه جنجین که در تاریخ ابن‌بی‌بی از آن سخن رفته است، همان دژ معروف گابان (Gaban) است که با قرارگیری در نواحی صعب‌العبور و کوهستانی شمال کیلیکیه و دامنه‌های کوهستان توروس مرکزی، یکی از مهم‌ترین خطوط دفاعی کیلیکیه از جانب شمال شرقی به شمار می‌آمد.

¹Raymond-Rouben/Ռուբեն-Ռայմոն (1198-1221/1222)

¹۷. برای یک ارزیابی دقیق از ماجرای لشکرکشی کیکاووس یکم به کیلیکیه و بازتاب آن در متون پژوهشی جدید جمهوری ترکیه، ر.ک:

Nur Yildiz, 2005: pp. 101-105.

¹Oshin (Օշին)

¹Kostandin Oshin/Կոստանդին Օշին

¹۸. این نام در نوشتار مجهول المؤلف تاریخ آل سلجوق در آناتولی به صورت «کیروارد» ضبط شده است. به گفته رستم شکوراف (2019: 89-90)، نام این شخص نشانگر تعلق وی به جماعت ارمنیان خَلقدونیه‌ای است؛ یعنی آن دسته از اشراف و ناخارارهای ارمنی که به کلیسای ارتدوکس یونانی بیژانس باورمند بودند. کیرفارد پس از فرمان برداری از سلطان، مورد عنایت وی قرار گرفت و حتی با حفظ کیش ترسایی، توانست حکومت «آق شهر» را بر دست گیرد. چندی بعد، دختر وی به نام «ماه‌پری خاتون» به ازدواج کیقباد یکم درآمد و پسری به دنیا آورد که پس از مرگ سلطان با نام غیاث‌الدین کیخسرو دوم (حک: ۶۳۴-۶۴۳ق/۱۲۳۷-۱۲۴۶م) به سلطنت سلجوقیان آناتولی رسید.

¹۹. ابن‌عبری (1932: 1/35) سال ۶۲۰ق را به عنوان تاریخ دقیق فتح دژ کلونوروس (علائیه) به دست کیقباد یکم معرفی کرده و چنین نوشته است: «و در سال ششصد و بیست از گاهشماری تازیان، سلطان علاء‌الدین دژ مستحکم واقع در کرانه دریای آدریانوس را گشود و آن را به نام [لقب] خویش، علائیه خواند».

²۰. تاریخ دقیق این لشکرکشی در *الوامر العلائیه و مختصر سلجوق‌نامه* ابن‌بی‌بی ذکر نشده است، اما بر پایه گزارش نویسنده کتاب تاریخ آل سلجوق در آناتولی (۱۳۷۷: ۸۹)، این جنگ‌ها سه سال پس از فتح علائیه رخ دادند.

²۱. نویسنده تاریخ آل سلجوق در آناتولی (۱۳۷۷: ۸۹) پیامد این جنگ را به صورت کوتاه با این عبارات بیان کرده است: «سلطان لشکر برد، قلعه لیفیون فتح کرد، آن ولایت را مسخر کرد [و] به آق‌سُنقر ثیابی داد».

²Paperon/Պապերոն

²Zabel/Չապել (1216/1217-1252)

²۲. نخستین بار مارتین هوتسما متن پارسی مختصر سلجوق‌نامه ابن‌بی‌بی را در سال ۱۹۰۲م در مجلد چهارم از مجموعه *تواریخ آل سلجوق* در انتشارات بریل لیدن هلند با مشخصات زیر به چاپ رساند:

Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknme d'Ibn-BiBi (1902), par by Martijn Theodoor Houtsma, Leiden: E. J. Brill.

سال‌ها بعد، محمدجواد مشکور همین نسخه هوتسما را در نوشتاری تحت عنوان /خبر سلاجقه روم تجدید چاپ کرد. این کتاب مشکور سوای اشمال بر مختصر سلجوقنامه ابن بی بی، دربردارنده گفتارهای ارزشمندی راجع به سرگذشت سلجوقیان آناتولی و بازتاب تاریخ ایشان در شماری از منابع تاریخی پارسی است.